

Tankönyv és taneszköz a képeken

Összehasonlító vizsgálat az 1960-as évek pedagógiai szaksajtójában

Doktori disszertációm munkálataiban az 1960 és 1970 közötti, minisztériumi kiadású pedagógiai folyóiratok (Gyermekünk, Köznevelés, Óvodai nevelés, A Tanító, A Tanító munkája, Úttörővezető) képanyagát kutatom, mely 3829 antropológiai fotó feldolgozását jelenti. A pedagógusképek és -szerepek fotóanyagában jól körülhatárolható szegmensre bukkantam, melyet pedagógiai háttérnek neveztem el. Az oktatás-nevelés világainak tudományos intézményi-cselekvési háttéréről van szó, mely önreflektívvé teszi/teheti a pedagógiai tudást, legitimálja e tudás státuszát, biztosítja a nevelés tudományos megalapozottságát. Az antropológiai és nem antropológiai képeket is magába foglaló korpusz 112 darabból áll, melyben valamennyi periodika képviselteti magát.

A források feldolgozása – metodológia

A történeti pedagógia segédtudományának, az ikonográfiának (Géczi, 2008) a felhasználása, a tankönyvekről és taneszközökről szóló diszkurzus történet-tartalmi, szakmódszertani (alapvetően verbális) jellegét újíthatja meg.

A képek felszíni szerkezetétől (az elemek azonosításától, egymáshoz viszonyított helyzetétől, a fotó kompozíciójától és a nyelvi-képi kontextus feltárásától) jutunk el a társadalmi-történeti mentalitás mélyebb struktúráinak feltárásáig – a használat, befogadás és funkciók kérdésköreinek vizsgálatáig. Pilarczyk és Mietzner német kutatók tanulmányából (2010) kölcsönöztem a szempontokat, melyeken vizsgálatom alapul. A külső szempontokat (vagyis a kvantitatív adatokat: kép címe, szerzője, megjelenés helye, ideje) és a belső információkat (téma, motívum, jelentés) egyaránt tartalmazó adatbázis segítségével válaszolom fel a taneszközök és tankönyvek lehetséges képi narratíváit.

1. táblázat. A pedagógiai háttér fotóinak megoszlása

Csoportok	Képek száma	Százalékos arány a korpuszban
pedagógusképzés, továbbképzés	40 db	35,72 %
taneszközök, tankönyvek	59 db	52,68 %
ünnepségek, kitüntetések, látogatások	13 db	11,6 %
Összesen	112 db	100 %

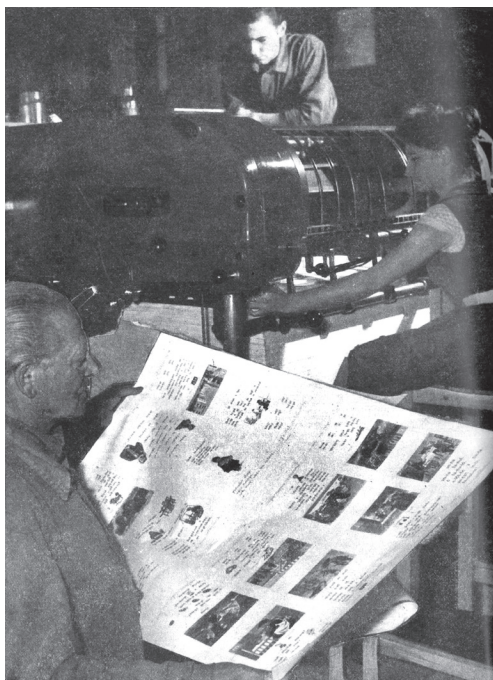
A következő elemzésekben – a módszertan és a szakirodalom áttekintése után – a tankönyv és taneszköz vizuális előfordulásainak néhány jellegzetességét mutatom be.

Diszkurzusok a taneszközökről és tankönyvekről

A hazai neveléstudomány és pedagógia kevésbé kutatott területeihez tartozik a taneszköz-kutatás és tankönyvelmélet – az erről való beszédmódnak kétfajta változata létezik. A hagyományos megközelítés történetileg tekinti át a kérdéskört, megmarad a tartalom-elemzés vagy leírás szintjén. A hangsúly a tipológián van: elemek azonosításán, osztályozásán és elkülönítésén. A taneszközök generációinak felsorolásával könnyen áttekinthető narratívát kapunk: a hagyományos szemléltető eszközöket a nyomtatott ismerethordozók, azaz a tankönyvek követik. A haladás ezt követő lépcsőfokait az audiovizuális eszközök, az elektronikus/digitális médium, végül pedig a komplex rendszerek jelentik (a taneszköz-generációk fogalmát Wilbur Schramm [1962] dolgozta ki először – igaz, ő még 4 generációval számolt). A fejlődéselvű gondolkodás újabb iskolapéldáját jelenti a fentebb bemutatott lineáris sor: az ismeretek és technikai eszközök korszerűsödésével együtt jár az információközvetítés hatékonyságának növekedése is.

A leíró és előíró jellegű bemutatáson és a taneszközök történetének felvázolásán ritkán lépnek túl a kérdéssel foglalkozó tanulmányok. Természetesen vannak kivételek. Fischerné Dárdai Ágnes és Kojanitz László írásaira (*Fischerné*, 1999; *Fischerné és Kojanitz*, 2007; *Kojanitz*, 2004, 2005) gondolok, akik a kvantitatív tankönyvanalízis módszerének kidolgozásával, komplex modellek adaptálásával és alkalmazásával, a tankönyv használatára, társadalmi-politikai kontextusára és a mögötte meghúzódó műveltség-, gyermek-, iskola- és tanárképre vonatkozóan tettek fel fontos kérdéseket. Elemzésemben elsőként az információtermelés és közvetítés abban a korban elsődlegesnek számító forrásaival, a tankönyvekkel foglalkozok, ezt pedig az 1960-as években újdonságnak számító oktatógépek képi jelentkezésének vizsgálata követi.

A tankönyv előállítás, a pedagógiai tudás terjesztése

Az 1. és a 2. ábra egy történetet mesél el a befogadónak – a tankönyvek, általánosabb értelemben a pedagógiai tudás előállításának (termelésének), sokszorosításának és szétterjedésének narratíváját. Ez a szekvencia és folyamatszerűség a képsorozat műfajából következik, mely Darvai Tibor (2011, 85. o.) tanulmányában (Szilágyi Gábort megidézve) így hangzik: „Szekvenciának vagy képsornak nevezzük a nyomtatásban megjelent, egymás után elrendezett, az események kronologikus sorrendjét a tördelésben is tiszteletben tartó, azonos témájú, de változó tartalmú, egymással összefüggésbe hozott, viszonyrendszereket alkotó fényképeket.” A definíciónak teljes egészében megfelelnek a

1. ábra. MTI – Mikó László és Bereth Ferenc. Köznevelés, 1965/5. sz., borító III.

A vállalat társadalomtudományi szerkesztőségében jelenleg gimnáziumi magyar nyelvi és irodalmi reformtankönyvek kéziratát készítik elő a szerkesztők

A Műszaki Osztály grafikai csoportja a különféle tankönyvek borító és illusztrációs anyagának ügyét intézi. Képpünkön a csoport munkatársai Gunda Annelé grafikussal beszélnek meg a soron következő feladatot

2. ábra. MTI – Mikó László és Bereth Ferenc. Köznevelés, 1965/5. sz., borító IV.

A PEDAGÓGIA Műhelyei 5

Tankönyvkiadó

A nyomdából frissen kikerülő könyveket a Könyvterjesztő Vállalat Honvéd utcai raktárában csoportosítják, raktározzák, innen kerülnek a boltokba, iskolákba

A múlt évben ünnepelte a vállalat fennállásának 15. évfordulóját. Ez alkalomból nagy kiállítást rendeztek a vállalat kiadásában megjelent könyvek-ből. A képen a pedagógusok érdeklődéssel nézik az új kiadványokat

A hátsó borítón: Az Atheneum offset ívnyomó gépein folyik az új színes tankönyvek nyomása (MTI fotó – Mikó László és Bereth Ferenc felv.)

hangsúlyos helyzetben (a borítón) megjelenő fényképek – a tankönyv kezdeti, elméleti stádiumától eljutunk a konkrét megvalósulásig, a szerzőktől az olvasókig.

Egy másik megközelítésben a fényképeket elmélet és gyakorlat oly sokszor emlegett közelebb hozásának történeteként (is) értelmezhetjük, egy olyan folyamatban, mely a társadalom mind szélesebb rétegeinek bevonásával történik meg. Az így létrejövő tudás – a képek tanúsága szerint – számos jellegzetességgel bír, melyek feltevésem szerint logikusan következnek az ideológiai premisszákból. Ezt a környezetet elsősorban a jogszabályi háttér szabályozza, ami egy általános oktatási-nevelési célképzet-rendszert is tartalmazott.

Az 1961-ben megjelent oktatási törvény (1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről) bevezető rendelkezéseiben a következők szerepeltek:

„1. § (1) A Magyar Népköztársaság oktatási-nevelési rendszerének célja az, hogy tervszerű oktató-nevelő munkával gondoskodjék az általános és szakmai ismeretek elsajátításáról, a népgazdaság szakképzett munkaerő igényeinek kielégítéséről; emelje az általános és a szakmai műveltség színvonalát; kialakítsa, illetve megszilárdítsa az oktatásban részesülők marxista-leninista világnézetét és szocialista erkölcsi felfogását; öntudatos, művelt, néphez hű, hazáját szerető, jellemes és törvénytisztelő állampolgárokat, a szocializmus építésében hasznos munkával közreműködő embereket neveljen, akik építik és védik a nép államát, híven szolgálják a népek békéjét és testvériségének ügyét.” (1961. évi III. törvény...)

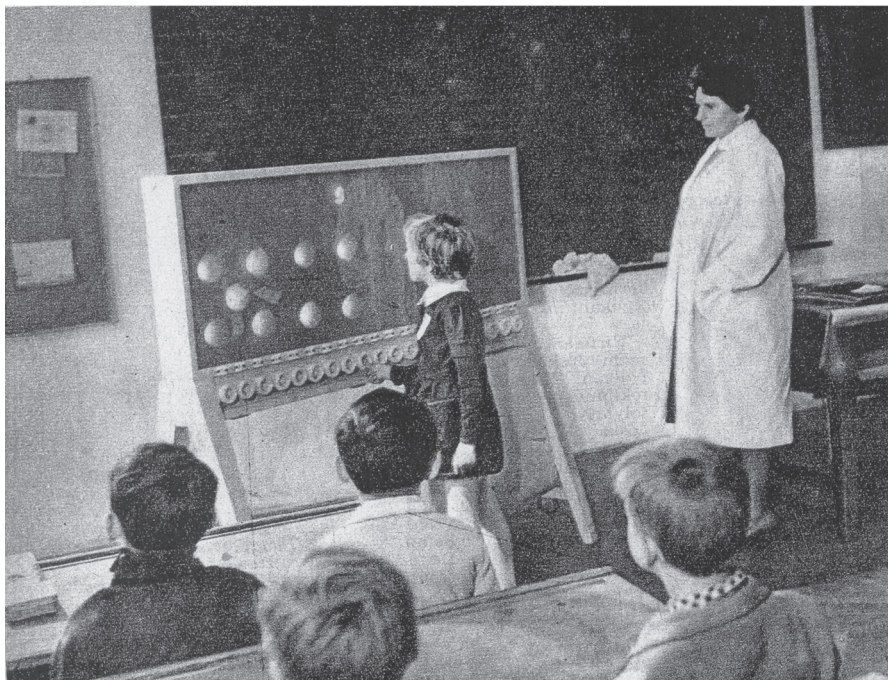
Az aktív, öntudatos szocialista állampolgár eszménye köszön vissza a képekről. A tankönyvek előállításának közösségi feladat, több ember is részt vesz a folyamatban, ezért feltételezhetjük a viták és konszenzuseresés lehetőségét is. Az így létrejövő tudás demokratikus (reformtankönyvekről van szó!), nem lezárt, hanem folyamatosan alakuló, melynek egyik fő jellemzője a partícipáció. A tankönyvírók, a pedagógusok és a nyomdai munkás is részesülnek a műveltségéből, aktívan viszonyulnak a tudáshoz – a képek eleve feltételezik a műveltség iránti érdeklődést, a motivációt, mely a társadalom különböző csoportjaiban megtalálható. (A nyomdai munkás viselkedését a praxis oldaláról másként is értelmezhetjük: az ívet szemléli, mielőtt nyomtatásba kerülne a tankönyv, a kép kontextusa azonban inkább a saját értelmezésemet támasztja alá a tudásban való részesüléséről.)

Az 1949-ben megalakult Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat monopolizálta a tankönyvpiacot (természetesen minisztériumi irányítással és fennhatósággal), ami látszólag kizárta a választási lehetőségeket. Nahalka István (1994) a rendszert az „egyetlen tanterv – egyetlen tankönyv” logikájának uralkodóként jellemezte, mely ideális esetben a központi, uralkodó ideológia lebontását jelentette a tanterv, tankönyv, majd a napi pedagógiai tevékenységek szintjére. A tankönyv tehát igen fontos szerepet töltött be a közoktatásban, s ezért is tematizálódhatott ilyen központi helyzetben.

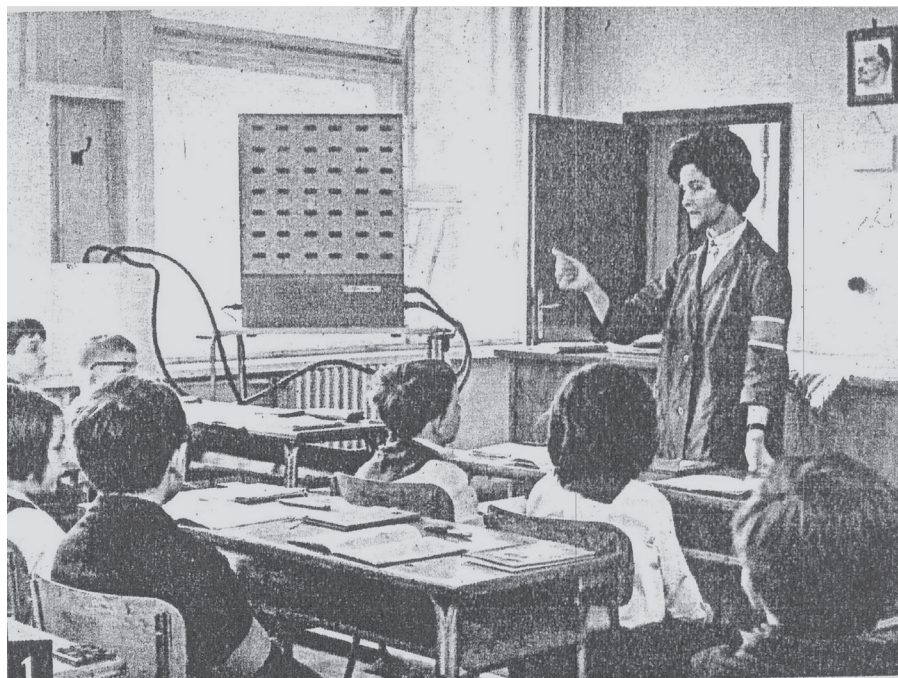
Az oktatógépek megjelenése

Milyen gépeket látunk a fotókon? A megjelenés helye, a nyelvi kontextus segít ennek azonosításában – a 3. ábra Didaktomatot ábrázol nyelvtanórán, a negyedik pedig „elektronikus számkép-gépet” matematika foglalkozás keretében. Mindkettő hazai fejlesztés eredménye, az elsőnek a tervezőjét is megismerjük – Levendovszky Tihamerről van szó, a IX. kerületi Szamuely utcai Általános Iskola igazgatójáról –, a másodikról pedig kiderül, hogy a tanítási gyakorlat hívta életre.

A vizsgált időszakban még ígéretes, új iránynak tűnt a tanító-, oktatógépek használata, a fejlődés az intézményi szintre is kihatással volt. Külföldi támogatással 1973-tól az 1990-es évekig létezett az Országos Oktatástechnikai Központ, mely az Országos Tantervgyártó és Értékesítő Vállalat mellett az új média fejlesztésével és terjesztésével fog-

3. ábra. MTI – Bojár Sándor. *A Tanító munkája*, 1963/4. sz., 26. o.

4. ábra. *A Tanító*, 1969/6–7. sz., 29. o.

lalkozott, 1976-ban pedig hasonló céllal hozták létre az Oktatástechnológiai Tárcaközi Tudományos és Koordinációs Tanács (OTTKT) taneszköz bizottságát.

A hagyományos tanári szerep átértékelésére következtethetünk a képi elrendezések-
ből: a központban a gép van, a pedagógus háttérbe szorulva segíti és értelmezi a tanulás

*Az 1960-as évek Magyarorszá-
gán a tudás és az ismeretek rob-
banásszerű fejlődésének követ-
kezményeként felmerült az
igény a hagyományos módsze-
rek megújítására, a tanítás-
tanulás folyamatának hatéko-
nyabbá tételére. 1964-ben már
jelent meg tanulmánygyűjte-
mény a témában (Az oktatógép
és az oktatás programozása),
Lohr Ferenc (1965) pedig a
programozott és tanítógépes
oktatás lehetőségeiről, Skinner
és a behaviorizmus kísérleteiről
számolt be a Magyar Pedagógia
hasábjain. A tanulási folyamat-
ról alkotott újszerű koncepció
(a viselkedés algoritmizált
módosítása), illetve a válasz-
inger kapcsolat mechanikus fel-
fogása utólag visszatekintve
nem bizonyult gyümölcsözőnek
a pedagógiában, de az újfajta
taneszközök elterjedtebbé válá-
sa és az 1970-es években létrejö-
vő oktatástechnológia sokat
köszönhetett a külföldi modellek
'60-as évekbeli recepciójának
(Falus, 1980).*

folyamatát. Az aktív tudásátadó tanár és a passzív befogadó diák viszonya módosul, de gyökeresen nem változik meg. A gyerekek figyelme megoszlik a tanár és az oktatógép között, az osztályterem frontális elrendezése pedig nem teszi lehetővé a valódi interakciót és azt a tanulói aktivitást, amit a programozott tanítás elmélete elvárna. Úgy tűnik, az oktatógép csak díszlet, a pedagógiai környezet megújítását sugalló kép „állításá” egy mélyebb szinten megkérdőjeleződik. Még nem történt meg teljesen az átmenet a domináns tanárszerep-értelmezéstől a ma oly divatos segítő-támogató képig. Ha a gépet nem tekintjük, teljesen hagyományos oktatási szituációnak vagyunk szemtanúi, a képeknek egyedül ez az eleme borítja fel a megszokott képzetet.

Összegzés

A fenti vázlatos elemzések kísérletek arra, hogy az eddig még nem kellően feltárt összefüggésrendszerrel a „taneszköz-történet és az oktatás társadalmi és politikai valósága között” (Nagy, 2002, 539. o.) néhány adatot nyerjünk. A pusztán szaktárgyi, módszertani és tematikus elemzések mellett szükségesek a tankönyveket és taneszközöket a történeti-társadalmi valóságba beágyazó kutatások, melyek feltárják az identitás, önkép kialakításában betöltött szerepüket, a mögöttük meghúzódó ismeretek, világképek és ideológiák elemeit. Ez utóbbi elképzelések az adott kor szellemiségét, a nevelésről, gyermekről és pedagógusról vallott nézeteit is jobban megvilágíthatják – a fényképek, képek, rajzok vizsgálata ehhez nyújt szükséges segítséget. A képek és a valóság közti kapcsolat ugyanakkor nem egyértelmű – a fotók nem csupán leképezik a környezetet, amelyben létrejöttek, hanem vissza is hatnak

rá. A nehézség talán abban a nyugati verbális kultúrában rejlik, mely a képies tartalmak kifejezésére kevésbé alkalmas (Nyíri, 2001). Éppen ezért szükséges és fontos a képekről való beszéd, az általuk elmondott történetek leírása.

Irodalomjegyzék

- Az oktatógép és az oktatás programozása.* (1964) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Darvai Tibor (2011): *A Tanító* című neveléstudományi folyóirat ikonográfiai vizsgálata. 1963, 1970. *Iskolakultúra*, **21.** 6–7. sz. 71–86.
- Falus Iván (1980): Az oktatástechnológia fő kérdései. Falus Iván (szerk.): *Oktatástechnológia*. Tankönyvkiadó, Budapest. 7–27.
- Fischerné Dárdai Ágnes (1999): Tankönyvelemzési modellek a nemzetközi tankönyvkutatásban. *Iskolakultúra*, **9.** 4. sz. 44–53.
- Fischerné Dárdai Ágnes és Kojanitz László (2007): A tankönyvek változásai az 1970-es évektől napjainkig. *Új Pedagógiai Szemle*, 1. sz. 56–69.
- Géczi János (2008): Ikonológia-ikonográfia mint a történeti pedagógia segédtudománya. *Iskolakultúra*, **18.** 1–2. sz. 108–119.
- Kojanitz László (2004): *A pedagógiai szövegek analitikus vizsgálata – a szavak szintje*. *Magyar Pedagógia*, **4.** sz. 429–442.
- Kojanitz László (2005): Tankönyvanalízisek. *Iskolakultúra*, **15.** 9. sz. 135–143.
- Lohr Ferenc (1965): Az iskola és a tanítási célú technikai eszközök. *Magyar Pedagógia*, **1.** sz. 244–260.
- Nagy Péter Tibor (2002): Oktatástörténet és taneszköz-politika. *Educatio*, **4.** sz. 539–556.
- Nahalka István (1994): Tankönyvek a természettudományos nevelésben. *Educatio*, **4.** sz. 567–578.
- Nyíri Kristóf (2001): A mentális kép, mint teoretikus konstrukció. *Magyar Tudomány*, október, 9–23.
- Pilarczyk, U. és Mietzner, U. (2010): A képtudomány módszerei a neveléstudományi és társadalomtudományi kutatásban. *Iskolakultúra*, **20.** 5–6. sz., Melléklet, 3–20.
- Schramm, W. (1962): *The Newer Educational Media in the United States*. U.S. National Commission for UNESCO, 1962.
- Skinner, B. F. (1973): *A tanítás technológiája*. Gondolat, Budapest.